

Urartularda İktidarı Güçlendirme Aracı Olarak Tarih Yazıcılığı

Suzan Akkuş Mutlu*

Giriş

Tarihî kaynaklar ve arkeolojik bulgulardan MÖ XIII. yüzyılın ilk çeyreğinden MÖ VI. yüzyılın başlarına kadar tarih sahnesinde kaldığı anlaşılan Urartular, Asur krallarının yazıtlarında Asur'un kuzey yönünde ilerlemesi için büyük engel teşkil eden ve "Uruatri"¹ veya "Nairi" adıyla geçen bir kavimdir. *Uruatri-Nairi Konfederasyonları² Dönemi* veya *Urartu'nun Arkaik Çağı* olarak adlandırılan³ dönemde, Anadolu'da dağınık halde varlıklarını sürdüren beylikler güçlü düşmanları Asur karşısında örgütlenme yolunu seçmişlerdir. MÖ 858 yılında tek bir kralın egemenliği altında toplanmalarıyla birlikte Urartu'nun Krallık Dönemi başlamıştır.⁴

*Dr., Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Nevşehir/TÜRKİYE, suzan.akkus@nevsehir.edu.tr ORCID: 0000-0002-8699-1081

DOI: 10.37879/9789751749987.2022.7

1 Asur dilinde Dağlık Ülke veya Dağlık Bölge manasına geldiği düşünülen Uruatri kelimesi, Van Gölü'nün batı, kuzeybatısındaki topraklara verilen coğrafi addır. Asur krallarının bırakmış oldukları yazıtlarda "Nairi Ülkesi'nin Kralı" veya "Uruatri Ülkesi'nin Kralı" ifadeleri yer alırken Urartular kendi yaşadıkları coğrafya için "Biaini" kelimesini kullanmıştır. Urartu Kralı İşpuini'ye ait çift dilli Kelişin Kitabesi'nde Urartuca "Biaini Ülkesi'nin Kralı" olarak geçerken, I. Rusa Dönemi'ne ait çift dilli Topzava Steli'nde Urartuca "...Biainili..." terimleri kullanılmıştır. Afif Erzen, *Doğu Anadolu ve Urartular*, T.T.K., III. Baskı, Ankara 1992, s. 27. MÖ 13. Yüzyılda Van Gölü ve çevresindeki Hurri-Urartu kökenli toplumların oluşturduğu Urartu-Nairi Konfederasyonu Asur tehlikesine karşı birleşerek Urartu Devleti'ni kurmuştur. Alpaslan Ceylan, "Yeni Bulgular Işığında Kuzeydoğu Anadolu'da Diauehi Krallığı ve Urartular", *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 20 (2017), s. 522.

2 Nairi Ülkeleri'nin sınırları tartışma konusu olmakla birlikte Taner Tarhan; Nairi Ülkesi'nin güneybatıda Doğu Toroslar, doğuda Yukarı Büyük Zap, kuzeyde Erzurum'dan oluşan geniş bir alanı kapsadığını, M. Salvini ise Nairi Ülkesi'nin Doğu Anadolu'nun tamamını içine alan bir bölge olduğunu belirtmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz: Ceylan, agm., s. 517-568.

3 Ayrıntılı bilgi edinmek için bakınız: Maurits Nanning Van Loon, *Urartian Art, Its Distinctive Traits in the Light of New Excavations*, Lediden 1966, s. 6; Mirjo Salvini, *Nairi E Ur (U) Atri, Contributo Alla Storia Della Formazione Del Regno Di Urartu*, Roma 1967, s. 32; Erzen, age., s. 24 vd.

4 Kemalettin Köroğlu, "Conflict and Interaction in the Iron Age: The Origins of Urartian-Assyrian Relations", *European Journal of Archaeology*, 18/1 (2015), s. 112.

Urartular hakkındaki ilk bilgilerimizi tek yönlü olarak Asur kaynaklarından öğrenmekteyiz. Urartu tarihinin yazılı kaynakları ise devleti kuran ve Van kalesini inşa ettiren Kral Sarduri'nin, kalenin kuzey batı eteklerindeki Madır burcu (Sardur burcu) duvarları üzerine yazdırdığı kuruluş kitabeleri ile başlamıştır. Urartu Devleti gelişip genişledikçe kültürel anlamda kendinden daha ileride olan toplumların kültürlerini ve yazılarını da benimsemiştir. Bu nedenle Urartu kralları başlangıçta yazıtlarında kendi dillerinin yanında Asur çivi yazısını da kullanmıştır. Krallar MÖ 820 yılından sonra ise Urartuca yazıtlar yazdırmaya başlamıştır.⁵ Örneğin, Kuzey Zagros bölgesindeki Kelişin geçidinde bulunan Urartu kralı İşpuini'ye ait Kelişin Kitabesi Urartuca ve Asurca olarak iki dilde yazılmıştır. Yine Urartu kralı I. Rusa'ya ait bugünkü Irak topraklarındaki Topzava'da bulunan kitabede Kelişin Kitabesi gibi Asurca ve Urartuca olmak üzere çift dille kaleme alınmıştır.⁶

Urartu yazıtları ve belgeleri I. Sarduri Dönemi'nden itibaren devletin yıkılışına kadar devam etmiştir. Urartu kralları bu yazılı belgeleri iktidarlarını güçlendirmek, kendilerini diğer krallardan daha iyi göstermek, gelecek nesiller tarafından anılmak, tanınmak, düşmanı korkutmak için birer araç olarak kullanmıştır. Diğer yandan çağdaş Asur kaynaklarının da Urartular hakkında bilgi vermeye devam etmesi dönemin olaylarını ve kralların yazıtlarını değerlendirme ve karşılaştırma konusunda büyük önem taşımaktadır.

Tüm bunların yanı sıra dönemin yazılı kaynaklarının toplumun sosyo politik, kültürel, ekonomik, dinsel hayatına ait bilgilerini, o dönemin yaşam standartlarını gözler önüne sermesi; sonraki nesillere büyük katkılar sağlamıştır.⁷ Ancak unutmamak gerekir ki tarihi kaynaklar yazdırmanın bakış açısına göre belirli bir amaç doğrultusunda yazılmış olabilir. Dolayısıyla bu belgelerde gerçek olmayan bilgilerin mevcut olabileceği göz ardı edilmemelidir. Diğer yandan bu yazılı kaynaklar okuyanlara bir tür göz dağı vermek veya ideolojik olarak etkilemek için yazılmış olabileceğinden⁸ tarihi bir yazıt ele alınırken yazdırın kişinin amacı, dönemin şartları, neden yazıldığı komşu krallıkların yazıtları ile karşılaştırılarak değerlendirilmesi gerekmektedir.⁹

5 Erzen, *age.*, s. 27, 28; Amelie Kuhrt, *Eskiçağda Yakınoğu: MÖ 3000-330*, çev. Özcan Buze, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2010, s. 226.

6 Karen Radner, "Assyrians and Urartians" Ed. By Sharon R. Steadmon, Gregory Mcmalon, *The Oxford Handbook Of Ancient Anatolia*, New York 2011, s. 743.

7 Anthony Grafton, *Kalpazanlar ve Eleştirmenler: Batı Tarihçiliğinde Yaratıcılık ve Sahtekarlık*, çev. Emre Yalçın, Dost Kitabevi, Ankara 1998, s. 123.

8 Enzo Traverso, *Geçmişini Kullanma Klavuzu: Tarih, Bellek, Siyaset*, çev. Işık Ergüden, Versus Kitap, İstanbul 2009, s. 55,56.

9 John Tosh, *Tarihin Peşinde*, çev. Özden Arıkan, III. Baskı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İs-

Krali Yazıtlarda İktidarın Kaynağı

Urartu Devleti'nde toplumsal ve siyasi birliğin sağlanmasında din çok önemli bir mihenk taşı olmuştur. Nitekim krali yazıtlarda kralların iktidarının, askeri zaferlerinin, ülkedeki bolluk ve bereketin tanrıların desteği ile gerçekleştiğinin belirtilmesi Urartu Devleti'nin teokratik bir yönetim şekline sahip olduğunun göstergesidir. Din eksensiz siyasetin bir sonucu olarak tanrılara hitapla başlayan Urartu çivi yazılı metinlerinde kralların askeri zaferleri genellikle Tanrı Haldi'ye bağlanmıştır. Ayrıca bir çok metinde Tanrı Haldi ile birlikte Tanrı Teişeba ve Şivini'nin adları da geçmektedir. Urartu dininin yazılı kaynaklarda geçmeyen bazı yönlerini ise kült uygulamaları ve tasvirler tamamlamaktadır.

Urartuların kült uygulamalarını gerçekleştirdiği en önemli ana tapınım merkezi Muşasir kentidir. Baş Tanrı Haldi'nin kült merkezinin yer aldığı Muşasir kenti Urartu kralı I. Sarduri'nin oğlu İşpuini Dönemi'nde ele geçirilmiştir. Pek çok Urartu kralı Muşasir'de tahta çıktığı için kent kült ve taht merkezi olarak seçilmiştir. Bu kent kutsiyetinin yanında stratejik olarak da büyük bir öneme sahipti. Nitekim Muşasir kentine sahip olanlar aynı zamanda Urmiye Gölü ve çevresinde bulunan topraklara da hükmetmiştir.¹⁰ Bu sebeple tarihin her devrinde kült merkezlerini ve stratejik öneme sahip olan bölgeleri korumak hem dini hem de ekonomik açıdan son derece önemli bir görev olmuştur. Öyle ki iktidarları ve zaferleri tanrılara bağlı olan Urartu krallarının en önemli görevlerinden biri tanrılara hizmet etmek ve kült merkezlerini düşmana karşı korumaktır. Böylece krallar hem tebasına gücünü kanıtlamış hem de tanrılara hizmet etmiştir. Nitekim Urartu kralları her daim güçlü kudretli bir kral olarak hatırlanmak istedikleri için yazıtlarında da sık sık kendilerinden övgüyle bahsetmiştir. Urartu tarihinin bilinen ilk yazılı kaynakları olan *Sardur Burcu Yazıtları*'nda Kral I. Sarduri'nin kendisinden "*Büyük Kral Lutupri'nin Oğlu*" ve eşi olmayan kudretli bir kral olarak bahsetmesi bu duruma güzel bir örnektir:¹¹

tanbul 2008, s. 58

10 Urartu Devleti'nin yayılım politikası Kral İşpuini'nin tahta çıkmasından sonra başlamıştır. Askeri seferler genel olarak Kuzeybatı İran ile güneydeki Muşasir toprakları olmuştur. Urartu'nun güneyinde en büyük düşmanı Asur olduğu için güneye giden yollar askeri tesisler ile korunmaya alınmıştır. Diğer tüm yollar gibi bu yol da başkentten başlar. II. Sarduri Dönemi'nde güneye giden yol üzerine inşa edilen Çavuştepe Kalesi'nin idari görevlerinin yanında bu yolu koruma gibi bir amacı olduğu düşünülmektedir. Altan Çilingiroğlu, *Urartu Krallığı Tarihi ve Sanatı*, Yaşar Eğitim ve Kültür Vakfı, İzmir 1997, s. 9, 10. Muşasir Kenti'nin Urartu hâkimiyetine geçişi için bkz: Warren C. Benedict, "Urartian-Assyrian Inscription Of Kelishin", *Journal Of The American Oriental Society*, Vol. 81 (1961), s. 359-385; Veli Ünsal, *Eski Anadolu'da Teokratik Devlet Düzeni*, Berikan Yayınevi, Ankara 2013, s. 207-220.

11 Bkz: Selma Pehlivan, "Urartu Krallığı ve Dış Politikası: I. Sarduri (MÖ 844-828), İşpuini (MÖ 828-810) Ve Menua (MÖ 810-785) Dönemi", *History Studies*, Vol. 5/ S. 5 (2013), s.

*“Büyük kral Lutupri’nin oğlu, kudretli kral kâinatın kralı, Nairi ülkesinin kralı, eşi olmayan kral, savaştan korkmayan dehşet verici çoban, kendine boyun eğmeyenleri mahveden kral Sarduri’nin kitabesi, Lutupri’nin oğlu, krallar kralı, bütün krallardan vergi kabul eden, Sarduri’yim...”*¹²

Bununla birlikte tarihi kaynakların, yazdırmanın bakış açısına göre belirli bir amaç doğrultusunda yazılmış olabileceğini göz ardı etmemek gerekir. Zira tarihi belgelerde gerçek olmayan bilgiler mevcut olabilir. Bu nedenle komşu krallıkların yazıtları ile karşılaştırılarak değerlendirilmesi daha doğru bir yaklaşım olur. Örneğin, Asur kaynaklarında da, Urartu kralı Sarduri hakkında bilgiler mevcuttur. Ancak Urartu yazıtlarının aksine Asur kralı III. Salmanassar’ın yazıtında Sarduri’nin yeterince güçlü olmadığı ve Asur orduları karşısında büyük bir bozguna uğradığı belirtilmiştir. Yani aslında Asur kralı da kendini güçlü bir kral olarak tanıtmakta ve Urartu kralının söylediklerini bir bakıma yalanlamaktadır.¹³ Diğer yandan kralların yazıtlarında kendilerini olduklarından daha güçlü gösterme çabası, olayların ve zaferlerin abartılarak kayıt altına alınması sadece Urartu krallarına özgü bir durum değildir. Benzer uygulamaları komşu ülkelerin yazıtlarında da görmekteyiz. Zira toplumlar güçlü kudretli, tanrılar tarafından desteklenen bir kralın iktidarını kabul etmiştir. Örneğin; Menua Dönemi’ne ait Palu Yazıtı’nda iktidarın tanrı kaynaklı olduğu *“Tanrı Haldi’nin kudretiyle, İşpuini oğlu Menua, tanrı Haldi’nin buyruğu üzerine babasının tahtına oturduğu zaman”*, sözleriyle vurgulanmıştır.¹⁴ Benzer örnekleri daha sonraki dönemlerde Urartu tahtına çıkan kralların yazıtlarında da görmekteyiz. II. Sarduri Dönemi’nden kalan Erciş Karataş Yazıtı da iktidarın ve kralın gücünün tanrı kaynaklı olduğunun vurgulanması açısından dikkate değerdir:

*“Tanrı Haldi’nin büyüklüğüyle Argiști oğlu Sarduri der ki: Tanrı Haldi bana krallığı verdiği zaman, ataların tahtına çıktım. Aynı yıl bir bağ diktirdim. Adı ‘Sarduri Bağı’dır. Tanrı Haldi’nin büyüklüğüyle Argiști oğlu Sarduri, güçlü kral, büyük kral, Şurili Ülkesi’nin kralı (ve) Tuşpa Şebri’nin kabramanıdır.”*¹⁵

Yine II. Sarduri Dönemi’ne ait Çavuştepe’de Susi Kapısı’nın dış so-lundaki iki taş blok üzerinde yer alan bir başka yazıtta da Urartu Kralı,

193-205.

12 Margaret R. Payne, *Urartu Çivi Yazılı Belgeler Kataloğu*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2006, s. 17.

13 Ayrıntılı bilgi için Bk.: Rıma III, A.O.102.16; ARAB I, No. 584.

14 Payne, *age.*, s. 70.

15 Payne, *age.*, s. 250. Ayrıca Bkz: UKN II, No. 445.

tanrının yardımı ile gücünü sürdürdüğünü dile getirmiştir:

“.....Tanrı Haldi tarafından, Haldi kapısı tarafından ve tanrı İrmuşini tarafından Arğişti oğlu Sarduri'ye yaşam, büyüklük ve yetki olsun. Tanrı Haldi'nin kudretiyle Sarduri, büyük kral, güçlü kral, Biainili Ülkesi'nin kralı ve Tuşpa Şebri'nin kabramanıdır”.¹⁶

Yazıtların muhtevasından da anlaşılacağı üzere Urartular iktidarın tanrı kaynaklı olduğuna inanmıştır. Urartu kralları yazıtlarında da tanrıların desteği ile kral olduklarını ve güçlerini onlardan aldıklarını belirterek halkın da desteğini almayı bir bakıma siyasi otoritesini din ile güçlendirmeyi hedeflemişlerdir.¹⁷

Kralların İcraatlarını Propaganda Aracı Olarak Kullanmaları

Askeri Seferler

Urartular yeryüzündeki her şeyin sahibinin tanrılar olduğuna, kralın tanrıların yeryüzündeki temsilcisi olduğuna inanmıştır. Bu inancın gereği savaşlar, zaferler, barışlar, imar faaliyetleri, kralla birlikte devleti himayesi altında tutan Haldi'nin izniyle gerçekleşmiştir. Bir başka ifadeyle meydana gelen tüm olaylar insanların kaderini tayin eden tanrıların izniyle gerçekleşmiş; kraliyeti ve dini eylemleri etkileyen, hayati kararlarda önemli rol oynayan kralların ne yapacaklarına ve nasıl yapacaklarına yine tanrılar karar vermiştir. Tanrıların insanları farklı şekillerde uyardığına inandıkları için de bir kral hiçbir zaman tanrılara danışmadan sefere dahi çıkmamıştır. Bu sebeple krali yazıtlar içerisinde en önemli tarihi kayıtlar kehanet metinleridir. Kâhinler bir hayvanın iç organlarına bakarak kehanette bulunmuş, kehanetin sonucunda tanrılar kralın seferine izin vermişse kral sefere çıkmış ve zaferle geri dönmüştür. Daha sonra kâhin tarafından kehaneti ve sonrasında gelen başarı kayıt altına alınmıştır. Zira bu kayıtlar sonraki nesillere benzer bir durum karşısında başvurulabilecek bir kanıt oluşturmuştur.¹⁸

16 Payne, *age.*, s. 253.

17 Kuhrt, *age.*, s. 43. Gary V. Simith, “The Concept Of God/ The Gods Asking in the Ancient Near East and Bible”, *Trinity Journal*, 3 (1982),s. 36.

18 Urartu devlet dini hakkında bilgi edinmek için bkz: Zeynep Hakbilen Ası, *Urartu Siyasi Tarihi ve Devlet Dini*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi, SBE., Kırşehir, 2019. Altan Çilingiroğlu, “Urartu Dini”, *Urartu Doğuda Değişim*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2019, s. 134-146.

Urartu Kralı I. Argiştı (MÖ 790-765)'nin yazıtında yer alan;

*“Minni ülkesi ve Etius ülkesini bana bağışlayan kudretli güçlere dua ettim. Minni ülkesine gelince nüfusunu alıp götürdüm. Şehirlerini yaktım. Mallarını yağmaladım. Minni ülkesini ve Minni'ye doğru diğer ülkeleri Menua'nın oğlu Argiştı'nin ailesine bediye olarak veren Haldi'ye ve kudretli güçlere dua ettim. Argiştı'nin oğlunun satraplığı olarak Minni Ülkesi'ni tesis ettim”.*¹⁹ şeklindeki sözlerinden de anlaşılacağı gibi kral tanrının desteği ile zafer kazandığından bahsetmiştir. Nitekim Urartu panteonunun baş tanrısı Haldi aynı zamanda sefere çıkan Urartu krallarını kutsayan bir savaş tanrısıdır ve kralların askeri zaferleri için politik bir güçtür. Bu sebeple Urartu kralları zafer kazanmak için Haldi'ye dua etmişlerdir. Ayrıca savaşmak için ekonomik açıdan da güçlü olmak gerekmektedir. Tapınağa yapılan bağışlar sayesinde Tanrı Haldi krallığa ekonomik olarak da kazanç sağlamıştır.

Bununla birlikte krallar yaptıkları askeri seferleri kronolojik bir düzen halinde kendi ağızlarından aktarmıştır. Krali yazıtlar incelendiğinde kralların daimî olarak başarılarından bahsettikleri görülmektedir. İktidarlar bazen barış veya savaş yoluyla, bazen de siyasi propagandalarla sosyal, siyasi, ekonomik ve dini alanlarda her yerde ve her zaman gücü elinde tutma çabası içerisinde olmuştur.²⁰ Yaptıkları her işte kendilerini haklı çıkarma amacını güden krallar, savaş ilan etmelerinin haklı gerekçelerini ortaya koyarak tebaasının desteğini almaya çalışmıştır. Hatta yazıtlarında kendilerinden önceki iktidarları suçlayarak, kendi icraatları ile kıyaslayarak, halkı için çalıştığını ve pek çok faaliyetin kendisi tarafından yapıldığını belirterek iktidarlarını meşrulaştırmaya çalışmışlardır. Elbette kazandıkları zaferler gibi kaybettikleri savaşlar da olmuştur. Ancak savaşın sonucu ise daima kazanan tarafından yazılmıştır. Bu şekilde krallar kendilerini daima başarılı olarak göstermeye çalışmış ve gelecek nesiller tarafından da yenilmez bir kral olarak tanınmayı amaçlamıştır. Dolayısıyla krali yazıtları çağdaşları olan komşu kralların yazıtlarıyla karşılaştırılarak gerçek bilgiye ulaşmak mümkün olmaktadır. Asur ile Urartu ordularının MÖ 753 yılında Kuzey Suriye'de yaptıkları savaş bu duruma güzel bir örnektir. Yenilgi ve başarısızlık kraliyet yazıtlarında yer almadığı için bu savaşla ilgili Asur belgelerinde hiçbir bilgi yoktur. Urartu kralı ise bu seferle ilgili olarak Van'da bulunan bir yazıtta şöyle söylemiştir:

19 Mack Chahin, *The Kingdom of Armenia*, Routledge Curzon Press, New-York 2001, s. 72.

20 Anthony Giddens, *Siyaset Sosyolojisi ve Toplumsal Teori*, çev. Tuncay Birkan, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2000, s. 270.

“...*Adadnirari'nin oğlu Asur kralı Asurnirari'yi mağlup ettim...*” Bu yazıt Urartuların Asur'a karşı zaferini anlatan nadir belgelerden biridir.²¹

Benzer bir durum Asur'un Urartu üzerine yaptığı bir sefer için de geçerlidir. Asur kralı II. Sargon Urartu üzerine yaptığı VIII. seferini anlattığı kitabesinde tanrılarının yüce gücüyle Urartulara karşı büyük bir zafer kazandığını, Urartu kralı I. Rusa'nın yaşanan felaketler karşısında ve tanrısının mabedinin yağmalanmasına daha fazla dayanamayarak intihar ettiğini yazmıştır. Bu yenilgi ile ilgili Urartu krallarının yazıtlarında ise hiçbir bilgiye rastlanmamıştır.²²

Tanrılara Sunulan Adaklar, Kurbanlar ve İnşa Faaliyetleri

Urartu krallarına iktidar ve meşruiyeti veren Tanrı Haldi'dir. Bu yüzden krallar yaptıkları her icraatı tanrının lütfuyla gerçekleştirdiklerini yazıtlarına kaydetmişlerdir. Ayrıca krallar tanrılarını hoşnut kılmak için düzenledikleri törenlerde tapınaklara bol miktarda adak ve kurban sunmuşlardır.²³ Urartu devlet dini ve kurban konusunda en temel veri kaynaklarından biri Kral İşpuini tarafından inşa edilen Meher Kapı Yazıtı'dır. Bu yazıt din devlet ilişkisi ve tanrılara sunulan kurbanların sayısı, türü ile ilgili önemli bilgiler aktarmaktadır.

Meher Kapı Yazıtı'nda şu ifadeler geçmektedir:

*“Efendisi Tanrı Haldi'ye Sarduri oğlu İşpuini ve İşpuini oğlu Menua bu kapıyı inşa ettiler ve Güneş Tanrısı Ayı'nda bir ayın yapılmasını buyurdular: Tanrı Haldi, Tanrı Teişeba, Tanrı Şivini ve tüm tanrılarım....Tanrı Haldiye altı oğlak kurban kesilmelidir.”*²⁴

Urartularda kayalara kapı şeklinde niş yapma geleneği dini düşünce yapısını da yansıtmaktadır. Nitekim Urartular dağlarda ve kayalıklarda oturan tanrının bu kapının içinden çıkarak, görüleceğine inanmıştır. Urartu Devleti'nin Anıtsal Kaya Kapıları'na merdivenle ulaşılması da dini inançların bir yansımasıdır. Çünkü merdiven tanrıya ulaşma da bir araçtır.²⁵

21 Çilingiroğlu, *Urartu Krallığı Tarihi ve Sanatı*, s. 39.

22 Eva Cancik Kirschbaum, *Asurlular (Tarih, Toplum, Kültür)*, İlyayayınevi, İzmir 2004, s. 91. Erzen, *age.*, s. 36. Sargon'un VIII. Seferi için bkz: Pınar Pınarcık, “Sargon'un Sekizinci Sefer Lokalizasyon Önerileri ve Bu Önerilerin Harita Üzerinde Gösterilmesi”, *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Y. 2/ S. 7 (2014), s. 38-59.

23 Bkz: Çilingiroğlu, *Urartu Dini*”, s. 134-146.

24 Urartu dininde kurban uygulamaları için bkz: Atilla Batmaz, “Urartu Dininde Kurban Kavramı ve Kurban Uygulamaları”, *Belleten*, LXXVII/ 280 (2013), s. 801-832.

25 Yusuf Kılıç ve Elvan Eser, “Urartu Yazıtları Işığında Din-Siyaset İlişkisi Üzerine Bir İn-

Urartu krallarının tanrılar için yaptıkları bu tür inşa faaliyetlerini propaganda aracı olarak kullandıklarına dair yazıtlarda pek çok örnek mevcuttur. İşpuini ve oğlu Menua Dönemi'ne ait Kuzey Zagros bölgesindeki Kelişin geçidinde bulunan Urartuca ve Asurca olarak iki dilde yazılmış bir başka yazıtta, Urartu kralı oğlu Menua ile birlikte Musasir (Urartuca Ardini) şehrini nasıl ele geçirdiklerini ve baş tanrı Haldi ve eşi Bagmaştu'ya tapınak yaptırıp kurban sunduklarını bildirmiştir.²⁶ Bu açıdan bakıldığında yazıt tanrının desteği ile kazılan zafer, tanrılar için yapılan inşa faaliyetleri ve tanrılara sunulan kurbanlar açısından dikkate değerdir.

Kelişin Yazıtı'nda şu ifadeler geçmektedir:

“Ardini (Asurca Musasir) kentine Tanrı Haldi'nin arkasında geldikleri zaman, Sarduri oğlu İşpuini yüce kral, güçlü kral, dünyanın kralı, Biainili ülkesinin kralı (Asurca Nairi), Tuşpa kentinin hâkimi ve İşpuini oğlu Menua Tanrı Haldiye bir tapınak inşa ettiler. Yüksek yola bir stel diktiler... Tapınağın önünde Sarduri oğlu İşpuini kusursuz mızraklar sundu, çok kaliteli büyükbaş hayvan(?) sundu,... bakır...lar sundu, bakır kaplar sundu,... sundu ve tekrardan birçok büyükbaş hayvan sundu. (Bunları) Haldi kapısına koydu ve hayatımızın sevinci olan efendi tanrı Haldi'ye verdi...Ardini Şehri'nin Haldi kapısına sığır... gönüllü (?) getirsinler...”²⁷

Hâlihazırdaki bilgilere göre kralların yazıtlarında tanrılar için yaptıkları hizmetleri dile getirmelerinin yegâne nedeni iktidarlarının ve zaferlerinin kaynağının tanrılar olduğuna inanmalarıydı. Zira krallar tanrılara ne kadar iyi hizmet ederlerse mükâfatlandırılacaklarına inanmış, bu sebeple tapınaklar inşa etmiş, tapınakların onarımıyla yakından ilgilenmiş ve törenler düzenlemişlerdir. İşpuini'den sonra babasının tahtına oturan Menua ve daha sonraki krallar döneminde de başta Tanrı Haldi olmak üzere Urartu'nun diğer tanrılarına hediyeler, kurbanlar, adaklar sunulmuş, tanrılar için inşa faaliyetlerine devam edilmiştir.

Urartu Kralı Menua Dönemi'ne ait Palu Yazıtı'nda, “Tanrı Haldi'ye bu steli diktirdi. Şebeteria Şehri'nde Tanrı Haldi'ye bir tapınak (?) yaptırdı”²⁸ ve Patnos Aznavurtepe Yazıtı'nda, “Tanrı Haldi'nin kudretiyle İşpuini oğlu Menua bir Haldi kapısı yaptırdı ve Aludiri Şehri'nde kusursuz bir şekil-

celeme”, *Belgi*, S. 12 (2016), s. 280.

26 Erzen, *age.*, s. 29.

27 Çilingiroğlu, *Urartu Krallığı Tarihi ve Sanatı*, s. 28. Payne, *age.*, s. 55,56.

28 Payne, *age.*, s. 70.

de bir kale yaptırdı”²⁹ şeklindeki sözlerinden de anlaşıldığı üzere Urartu kralları tanrılar için yaptıkları hizmetleri yazıtlarında sıralamışlardır. Yine Aznavurtepe sitadel tapınağında ele geçen ve üzerinde Urartuca “Kral Minua'nın Tanrı Haldi'ye armağanı” ibaresinin bulunduğu üçayaklı bronz şamdan da bu bağlamda çok önemli bir eserdir.³⁰

Diğer yandan krallar yazıtlarında inşa faaliyetlerini de tanrıların yardımıyla gerçekleştirdiklerini dile getirmişlerdir. Urartu Krallarından I. Argiştî Dönemi'ne ait bir yazıtta “Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle Minua oğlu Argiştî bu kaleyi kusursuz bir şekilde yaptırdı. Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle Minua oğlu Argiştî, güçlü kral, büyük kral, Biainili Ülkesi'nin kralı ve Tuşpa Şehri'nin kahramanıdır”³¹ ve II. Rusa Dönemi'nde yaptırılan Ayanis Kalesi'nin tapınak yazıtındaki “...ben bu Alzinai kalesini yaptır-dım. Kaleyi kendim planladım; Benimle kimse mücadele edemedi. Argiştî oğlu Rusa derki: Haldi bana mutluluk ve zenginlik, dövüşme ve savaşma gücü verdi. Haldi'nin sayesinde bunu tamamlamayı başardım” şeklindeki sözlerinden de anlaşıldığı üzere Urartu kralları inşa faaliyetlerini tanrılara dayandırmışlardır.

Krali Yazıtlarda Beddua Ve Sembollerin Kullanımı

Bir fikri kitlelere kabul ettirmenin en etkili yollarından biri de yazıdır. Ancak Urartu halkının büyük bir kısmının okuma yazma bilmediği düşünülüğünde onları etkilemek için başka somut ifadeler gerekmiştir. Bu sebeple Urartu kralları yazıtlarını resimlerle ve sembollerle güçlendirmiştir. Böylece yazının yanında resimler, semboller de iktidarın gücünü kanıtlamaya hizmet etmiştir. Buradaki amaç toplumun iktidarın aleyhinde olabilecek her hangi bir eylem içerisine girmesini engellemektir.

Bu amaç doğrultusunda genel olarak Urartu tanrıları birer kutsal hayvanla betimlenmiştir. Bu betimlemelerde genellikle tanrı kutsal hayvanlarının üzerinde bir kolunu ileri uzatmış vaziyette geleneksel selamlama durumundadır. Diğer kolu ise yere paralel uzatılmış elinde çeşitli bir takım sembollerle tasvir edilmiştir. Urartu tanrıları zaman zamanda kutsal hayvanı üzerinde ayakta durur vaziyette avlanma pozisyonunda veya savaşa gider vaziyette tasvir edilmiştir. Günümüze ulaşan arkeolojik bulgulardan

29 Payne, *age.*, s. 73.

30 Urartu krallarının inşa faaliyetleri için bkz: Engin Yıldırım, *Argiştî I Dönemi Seferleri ve İnşa Faaliyetleri*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, SBE, İstanbul 2019.

31 Payne, *age.*, s. 190.

Haldi'nin kutsal hayvanın aslan olduğu anlaşılmaktadır. Genellikle aslan üzerinde bir ayağıyla aslanın başı diğer ayağıyla da arkada sağrısı üzerine basmış bir şekilde resmedilen Tanrı Haldi bazen de kutsal hayvanının üzerindeki bir tahta oturur şekilde betimlenmiştir.³²

Urartu Devleti'nin tanrıları çeşitli sembol, silah ve hayvanlarıyla birlikte ilk kez Anzaf Kalesi'nde ele geçen bir bronz kalkan üzerinde betimlenmiştir. Kalkan üzerinde soldan sağa doğru başta sol elinde yay, sağ elinde mızrak tutan Tanrı Haldi olmak üzere diğer Urartu tanrıları aslan, kartal, boğa gibi kutsal hayvanlar ve ellerinde çok farklı silahlarla resmedilmiştir. Kalkan üzerindeki savaş sahnesinde Urartu tanrıları karşısındaki Asur ordusuna aslan ve kartallarıyla birlikte saldırmakta ve yenilgiye uğrayan düşman askerlerinin kaçışı imgesel olarak betimlenmektedir.³³ Kalkan üzerinde ilk sırada yer alan Tanrı Haldi'nin vücudunu saran ışık demeti de oldukça önemlidir. Işık demeti Tanrı Haldi'nin sembolüdür.³⁴

Bununla birlikte kralın tanrı tarafından seçildiğini söylemesi ya da ilahi bazlı sembolleri kullanması iktidarını meşru kılması için yeterli değildir. Tanrıların gerçekten kralın yanında olduğunu ve onu desteklediğini gösteren somut deliller de olması gerekir. Bu nedenle krallar zaferler kazanmalı, devletin sınırlarını genişletmelidir. Urartu kralları bu amaç doğrultusunda yazıtlarında sık sık tanrıların sembolü olan silahlarıyla savaşa katıldıklarını ve onların desteğiyle zaferler kazandıklarını vurgulamıştır.

Urartu kralı İşpuini ve Menua Dönemi'ne tarihlenen Surp Pogos Kilisesi'nde yer alan yazıt hem tanrının silahından hem de tanrının desteği ile kazanılan zaferden bahsetmesi açısından dikkate değerdir:

“Tanrı Haldi, kendi mızrağı ile sefere çıktı ve ele geçirdi. Tanrı Haldi'nin mızrağı güçlüdür. Tanrı Haldi'nin kudretiyle İşpuini oğlu Menua sefere çıktı. Tanrı Haldi önden gitti. Menua der ki... Babanahi ülkesini yaktım. Aynı yıl Qalibilia Şehri'ni, dere (?), Ususua Ülkesi'nin Arpuia Şehri'ni... Hulmeru Şehri'ni, Tuşurehi boyu.....Marma bölgesinden, Eruni Şehri'ni Qirpununi Şehri'ni ve Uliba Ülkesini ele geçirdim..... yaktım. Dirgu Ülkesi'ni İşala Şehri'ni..... ele geçirdim, ülkesini yaktım... kadar yolculuk (?) yaptım. Qumenu Bölgesi'nden Aşuri Ülkesi'ne kadar...”³⁵

32 Ayrıntılı bilgi için bkz: Farshid İravani Ghadim, *Anadolu'da Urartu Savaş Aletleri Beze-me Sanatı*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2007. Hakbilen Ası, *age.*, s. 34,35.

33 Kılıç ve Eser, *agm.* s. 272, 273; Ghadim, *age.*, s. 74, 75.

34 Ghadim, *age.*, s. 87.

35 Payne, *age.*, s. 62.

Neredeyse Urartu yazıtlarının çoğunda olduğu gibi Surp Pogos Kilisesi'nde yer alan bu yazıt da Tanrı Haldi'ye hitapla başlamıştır. Yine pek çok yazıtta olduğu gibi Tanrı Haldi asker görünüşündedir ve sefere çıkan kralı takdis ederken betimlenmiştir. Zira Urartu toplumunda tanrı Haldi'nin, sefere çıkan kralı kutsadığına, zafer kazanması için ona yardım ettiğine ve tanrının silahlarıyla savaşa giderek düşmanı bozguna uğratacaklarına inanılmıştır.³⁶ Bu bağlamda Urartu Kralı Menua'nın, Diauehi Ülkesi sınırları içerisindeki Horasan'ın güneyinde yer alan ve bütün olarak okunabilen Yazılıtaş Yazıtı'nı da tanrının silahlarıyla sefere çıkmasına bir başka örnek olarak verebiliriz:

“Tanrı Haldi, kendi silahıyla güçlü bir ülke olan Diauehi'ye karşı sefere çıktı ve ülkeyi dize getirdi. Tanrı Haldi güçlüdür, tanrı Haldi'nin silahı güçlüdür. Tanrı Haldi'nin kudretiyle İşpuini oğlu Menua sefere çıktı. Tanrı Haldi önden gitti. Menua der ki: Diauehi ülkesini ele geçirdim. Kralı şehir Şaşılı'yu savaşa ele geçirdim, ülkeyi yıktım, kaleleri yerle bir ettim. Şaşetin –eleülkesine Zua şehrine kadar ulaştım. Utuha şehrini”³⁷

Zaferlerin tanrıların desteğiyle gerçekleştiğine olan inancın gereği Urartu kralları çok sayıda silahı Tanrı Haldi'ye adamıştır. Tanrılara sunulan bu tür silahların dış kenarında yer alan yazıtlar silahın kullanım amacını yansıtmıştır. “...Rusa oğlu Argışti, bu kalkanı efendi tanrı Haldi'ye yaşam için sundu...” şeklindeki sözlerden de anlaşıldığı üzere tanrı Haldi'nin savaşçı özelliği tanrıların evi olarak kabul edilen tapınaklara da yansımış, krallar tarafından tapınaklara silahların adak olarak sunulması bir gelenek haline gelmiştir. Urartular da kralların tapınaklarda tanrılara sundukları bu silahları kutsal olarak benimsemiş ve silahlara adaklar adamıştır. Bu tür törenlerin ne zaman ve nerede başladığı, nasıl bir gelişim izlediği bilinmemektedir.³⁸

36 Hakbilen Ası, *age.*, s. 28, 29.

37 Georgij Aleksandroviç Mlikişvili, *Urartskie Klinobranzye Nadpisi*, Izdatel'stvo Akademii Nauk Ssr, Moskov 1960, s. 36. Yazıtın içeriği hakkında yapılan yorumlar için bkz: Alpaslan Ceylan, *MÖ II. Binde Anadolu'da Devletlerarası İlişkiler (Antlaşmalar)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 1994, s. 202. Oktay Belli ve Alpaslan Ceylan, “Kuzeydoğu Anadolu'da Bir Tunç Çağı Ve Urartu Kalesi: Yoğunhasan”, *Tüba-Ar*, S. 5 (2002), s. 3. Kemalettin Köroğlu, “Urartu Krallığı'nın Kuzey Yayılımı ve Qulha Ülkesi'nin Tarihi Coğrafyası”, *Belleten*, LXIV/241 (2000), s. 719.

38 Ayla Baş, “Urartu'da Askeri Bir Ekipman: Kalkanlar”, *Uluslararası Amisos Dergisi*, 1/1 (2016), s. 111.

Kralların başarılarının odak noktasını oluşturan bu yazıtlar bir bakıma hem tebaaya hem de düşmana boyun eğdirmek amacıyla kaleme alınmıştır. Krallar bu amaçla yazıtlarında tanrılar ve tanrıların kutsal silahlarıyla savaştıklarını dile getirmiştir. Nihayetinde kral iktidarının tanrılar tarafından tasdiklenmesini arzulamış, düzeni sağlama ve istikrarı devam ettirme amacını taşımıştır. Bu sebeple krali yazıtların bir bölümü siyasi iktidarı güçlendirme amacını taşıırken, bir bölümü de ilahi düzenle ilgili olmuştur.³⁹

Bununla birlikte toplumda devletin kurallarına uymayanlar her daim olmuştur. Ancak tanrıların her şeyi gördükleri ve bildikleri inancı ile bu tür kişiler beddua ile korkutulmuştur. Bir başka ifadeyle eserlerini ilahi bir koruma altına almak isteyen krallar beddua silahını kullanmışlardır. Buna göre İşpuini ve oğlu Menua Dönemi'ne ait Kelişin Kitabesi'nde yer alan:

“...Ardini Şehri'ne geldikleri zaman, Sarduri oğlu İşpuini ve İşpuini oğlu Menua,tanrı Haldi'ye... her kim steli bu yerden sökerse, her kim suç işlerse veya her kim bir başkasına bunları yaptırırsa ve “Gel, tahrip et” derse, tanrı Haldi, tanrı Teişeba, tanrı Şivini ve Ardini Şehri'nin (bütün) tanrıları, soyunu yeryüzünden yok etsinler...”⁴⁰ şeklindeki sözlerinden ve yine Kral Menua'nın Yazılıtaş Yazıtı'nda yer alan;

“Her kim bu yazıtı tahrip ederse, her kim suç işlerse, her kim başkasına bunları yaptırırsa, her kim değişik bir şey söylese, ben yaptım derse, tanrı Haldi, tanrı Teişeba, tanrı Şivini ve bütün tanrılar onu güneş ışığından yoksun etsinler...”⁴¹ şeklindeki sözlerinden de anlaşılacağı üzere kral kendi eserini tahrip edenlere ve düzeni bozanlara karşı beddua silahını kullanmıştır.

Menua'dan daha sonraki dönemlerde de Urartu krallarının yazıtlarında hem eserlerini korumak hem de düzeni sağlamak amacıyla bedduayı bir araç olarak kullanmaya devam ettikleri anlaşılmaktadır. Bu bağlamda Bostaniçi, Değirmen Düzü ve Kral I. Arğişti Dönemi'ne ait Kavuştuk Yazıtı'nı beddua içeren yazıtlara örnek olarak verebiliriz.

39 John Van Seters, “The Historiography of the Ancient Near East”, *Civilizations of the Ancient Near East*, Ed. Jack M. Sasson, C IV, New York 2006, s. 2434. Hakkilen Ası, *age.*, s. 34, 35.

40 Payne, *age.*, s. 55,56.

41 Melikişvili, *age.*, s. 36. Çilingiroğlu, *Urartu Krallığı Tarihi ve Sanatı*, s. 62, Köroğlu, “Urartu Krallığı'nın Kuzey Yayılımı...”, s. 719.

I. Argiști Kavuşuk Yazıtında; babası Menua gibi benzer ifadelerle yazıtını tahrip edenlere şöyle seslenmiştir:

“Menua oğlu Argiști der ki: Her kim bu dikili taşı (uzağa) atarsa, her kim (onu) saklarsa, her kim (bu) yazıtı tahrip ederse, her kim başkasına bunu yaptırırsa, her kim başka bir şey yazdırırsa (örneğin “Ben yaptım”, Tanrı Hali, Fırtına Tanrısı, Güneş tanrısı ve tüm tanrılar onu ve ailesini güneşin altından yok etsinler...”⁴²

Yazıtların tahrip edilmesine yönelik beddualar tanrılara adanan silahlara karşı yapılan saldırıları önlemek için de kullanılmıştır. Ayanis'te bulunan aslan başlı kalkan üzerindeki yazıtta II. Rusa'nın

“... Argiști oğlu Rusa bu kalkanı tanrı Haldi'ye yaptırdı ve yaşamı için adadı... Rusa der ki kim bu kalkanı alırsa, her kim onu atarsa... Her kim adımı tahrip ederse ve kendi adını koyarsa, tanrı Haldi, adını, soyunu ve sopunu güneşin ışığından yoksun etsin...” şeklindeki sözlerinden de anlaşıldığı üzere kral kendisine ve tanrının kalkanına karşı yapılacak olumsuz hareketleri önlemek için beddua etmiştir.⁴³

Halihazırdaki belgelerden de anlaşıldığı üzere Urartu kralları bir yandan beddualarla yazıtlarının tahribini önlemeye çalışmış, bir yandan da yazıtlarıyla ölümsüz olmayı, gelecek nesiller tarafından tanınmayı ve yüzyıllarca anılmayı amaçlamıştır. Kralların yaptıklarının unutulmasını engellemek amacıyla daha sonraki nesiller tarafından onunla ilgili başarılar ve icraatlar tekrar tekrar anlatılmış ve metinler yeniden kopya edilmiştir. Törenler yoluyla da kralların isimleri sürekli tekrarlanmış ve onlarla ilgili ritüeller yüzlerce yıl devam ettirilmiştir.⁴⁴ Bu şekilde geçmişin krallarından ve onların icraatlarından bahsederek hem onların unutulması engellenmeye hem de geçmişten ders alınması sağlanmaya çalışılmıştır.

42 A. Ceylan ve N. Ceylan, agm., s. 3, 4.

43 Baş, agm., s. 111, 112.

44 William W. Hallo, “New Directions in Historiography”, *Dubsar Anta-Men, Studien Zur Altorientalistik : Festschrift für Willem H. Ph. Römer Zur Vollemdung Seines 70. Lebensjahres*, Münster 1998, s. 120, 121.

Sonuç

Urartu Devleti'nde toplumsal ve siyasi örgütlenmenin temel yapı taşı din olmuştur. Nitekim Urartuların buldukları coğrafyada farklı inanç ve geleneklere sahip kavimleri bir arada tutacak ortak değer dindi. Bu bağlamda tarih yazıcılığının odak noktasını tanrılar oluşturmuştur. Zira Urartular iktidarın tanrılar tarafından kendilerine hizmet etmeleri için seçtikleri kişiye bahşedildiğine ve tanrının ordunun yanında bizzat onlar için savaştığına inanmıştır. Bu sebeple Urartu kralları yazıtlarında sefere çıkarken tanrının gücünün yanında olduğunu her fırsatta dile getirmiştir. Tanrılarının desteğini kaybetmek istemeyen krallar tanrılarını hoş tutmaya çalışmış, yollar, köprüler, su kanalları, tapınaklar inşa etmiş, yazıtlarında da yaptıkları bu hizmetleri tanrılarının yardımıyla gerçekleştirdiklerini kaydetmişlerdir.

Urartu yazıtları ve belgeleri I. Sarduri döneminden itibaren devletin yıkılışına kadar devam etmiştir. Urartu kralları bu yazılı belgeleri iktidarlarını güçlendirmek, gelecek nesiller tarafından anılmak, tanınmak, düşmanı korkutmak için birer araç olarak kullanmıştır. Hatta kendi icraatlarını önceki krallardan daha başarılı gösterme amacıyla eski yazıtları da kullanmışlardır. Yazının yanında resimler, semboller de iktidarın gücünü kanıtlamaya hizmet etmiştir. Buradaki bir diğer amaç da toplumun iktidarın aleyhinde olabilecek her hangi bir eylem içerisine girmesini engellemektir.

KAYNAKLAR

Baş, Ayla, “Urartu’da Askeri Bir Ekipman: Kalkanlar”, *Uluslararası Amisos Dergisi*, 1/1 (2016), s. 107-134.

Batmaz, Atilla, “Urartu Dininde Kurban Kavramı ve Kurban Uygulamaları”, *Belleten*, LXXVII/280 (2013), s. 801-832.

Belli, Oktay ve Ceylan Alpaslan, “Kuzeydoğu Anadolu’da Bir Tunç Çağı ve Urartu Kalesi: Yoğunhasan”, *TÜBA-AR*, S. 5 (2002), s. 1-7.

Benedict, Warren C., “Urartian-Assyrian Inscription of Kelishin”, *Journal of the American Oriental Society*, Vol. 81 (1961), s. 359-385.

Bilgiç, Emin, “Anadolu’nun ilk Yazılı Kaynaklarındaki Yer Adları ve Yerlerinin Tayini Üzerine İncelemeler”, *Belleten*, 10/39 (1946), s. 381-423.

Burney, Charles, “Tanrı Haldi ve Urartu Devleti”, Çev. İlker Fıçıncılar, *Nimet Özgüç’e Armağan Sanat ve İkonografinin Özellikleri: Anadolu ve Komşuları*, Ankara 1993.

Ceylan, Alpaslan, *MÖ II. Binde Anadolu’da Devletlerarası İlişkiler (Antlaşmalar)*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 1994.

Ceylan, Alpaslan ve Ceylan, Nezahat, “Kavuştuk Yazıtı ve Değerlendirilmesi”, *Ardahan Üniversitesi İnsanı Bilimler ve Edebiyat Fakültesi Dergisi Belgü*, Yıl. 1, S. 1 (2015), s. 1-18.

Ceylan, Alpaslan, “Yeni Bulgular Işığında Kuzeydoğu Anadolu’da Diauehi Krallığı ve Urartular”, *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 20 (2017), s. 517-568.

Chahin, Mack, *The Kingdom of Armenia*, Routledge Curzon Press, New-York 2001.

Çilingiroğlu, Altan, *Urartu Krallığı Tarihi ve Sanatı*, Yaşar Eğitim ve Kültür Vakfı, İzmir 1997.

Çilingiroğlu, Altan, “Urartu Dini”, *Urartu Doğu’da Değişim*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2019, s. 134-146.

Erzen, Afif, *Doğu Anadolu ve Urartular*, T.T.K., III. Baskı, Ankara 1992.

Giddens, Anthony, *Siyaset Sosyolojisi ve Toplumsal Teori*, Çev. Tuncay Birkan, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2000.

Ghadim, Farshid İravani *Anadolu'da Urartu Savaş Aletleri Bezeme Sanatı*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora tezi, İstanbul 2007.

Grafton, Anthony, *Kalpazanlar ve Eleştirmenler: Batı Tarihçiliğinde Yaratıcılık ve Sabtekarlık*, çev. Emre Yalçın, Dost Kitabevi, Ankara 1998.

Hallo, William W., "New Directions in Historiography", *Dubstar anta-men, Studien zur Altorientalistik: Festschrift für willem H. Ph. Römer zur Vollemdung seines 70. Lebensjahres*, Münster 1998, s. 109-128.

Hakbilen Ası Zeynep, *Urartu Siyasi Tarihi ve Devlet Dini*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi, SBE., Kırşehir, 2019.

İggers, Georg, *Yirminci Yüzyılda Tarih Yazımı: Bilimsel Nesnellikten Postmodernizme*, çev. Gül Çağalı Güven, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, III. Baskı, İstanbul 2007.

Kılıç, Yusuf ve Eser, Elvan, "Urartu Yazıtları Işığında Din-Siyaset İlişkisi Üzerine Bir İnceleme", *Belgi*, S. 12 (2016), s. 268-289.

Kirk, Grayson, *Assyrian Rulers of the Early First Millennium BC II (858-745 B.C.)*, Vol.3 (*The Royal Inscriptions of Mesopotamia. Assyrian Periods, Vol. 3=RIMA III*), University of Toronto Press, Canada 1996.

Kirschbaum, Eva Cancik, *Asurlular (Tarih, Toplum, Kültür)*, İlya Yayınevi, İzmir 2004.

Koroğlu, Kemalettin, "Urartu Krallığı'nın Kuzey Yayılımı ve Qulha Ülkesinin Tarihi Coğrafyası", *Bulleten*, LXIV/241 (2000), s. 717-741.

Koroğlu, Kemalettin, "Conflict and Interaction in the Iron Age: The Origins of Urartian-Assyrian Relations", *European Journal of Archaeology*, 18/1, 2015, s. 11-127.

Kuhr, Amelie, *Eskiçağda Yakındoğu: MÖ 3000-330*, çev. Özcan Buze, Kabalıcı Yayınevi, İstanbul.

Luckenbill, Daniel David, *Ancient Records of Assyria and Babylonia, VOL. I (ARAB I)*, The University of Chicago Press, Chicago 1926.

Melikişvili, Georgij Aleksandroviç, *Urartskie Klinoobraznye Nadpisi I, UKN II*, Moscow 1960-1974.

Payne, Margaret R., *Urartu Çivi Yazılı Belgeler Kataloğu*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2006.

Pehlivan, Selma, “Urartu Krallığı ve Dış Politikası: I. Sarduri (MÖ. 844-828), İşpuini (MÖ. 828-810) ve Menua (MÖ. 810-785) Dönemi”, *History Studies*, Vol. 5/ S. 5 (2013), s. 193-205.

Pınarcık Pınar, “Sargon’un Sekizinci Sefer Lokalizasyon Önerileri ve Bu Önerilerin Harita Üzerinde Gösterilmesi”, *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Y. 2/ S. 7 (2014), s. 38-59.

Radner, Karen, “Assyrians And Urartians” Ed. By Sharon R. Steadmon, Gregory Mcmalon, *The Oxford Handbook Of Ancient Anatolia*, New York 2011.

Salvini, Mirjo, Nairie Ur(u)atri. Contributo Alia Storia della Formazione del Regno di Urartu, Rome 1967.

Simith, Gary V., “The Concept of God/ The Gods asKing in the Ancient Near East and Bible”, *Trinity Journal*, 3 (1982), s. 18-38.

Tosh, John, *Tarihin Peşinde*, Çev. Özden Arıkan, III. Baskı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2008.

Traverso, Enzo, *Geçmişî Kullanma Klavuzu: Tarih, Bellek, Siyaset*, çev. Işık Ergüden, Versus Kitap, İstanbul 2009.

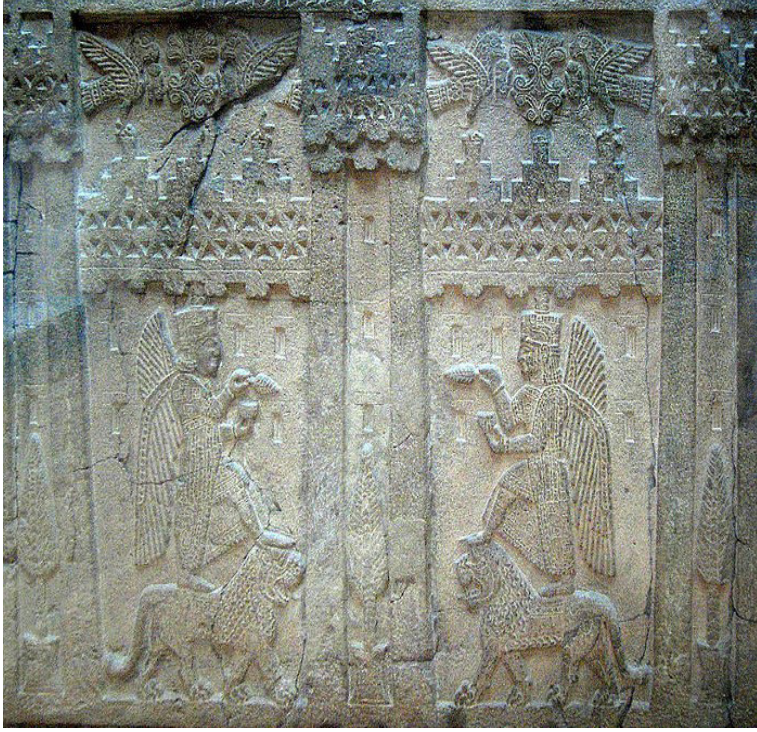
Ünsal, Veli, *Eski Anadolu’da Teokratik Devlet Düzeni*, Berikan Yayınevi, Ankara 2013.

van Loon, Maurits Nanning, *Urartian Art, Its Distinctive Traits in the Light of New Excavations*, Leiden 1966.

van Seters, Jack, “The Historiography Of The Ancient Near East”, *Civilizations Of The Ancient Near East*, Ed. Jack M. Sasson, C IV, New York 2006, s. 2433- 2444.

Yıldırım Engin, *Argişti I Dönemi Seferleri ve İnşa Faaliyetleri*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, SBE, İstanbul 2019.

Ekler

Şekil 1: Urartu Tanrıları Aldi ile Teişeba'nın Kabartmaları (Anadolu Medeniyetler Müzesi)

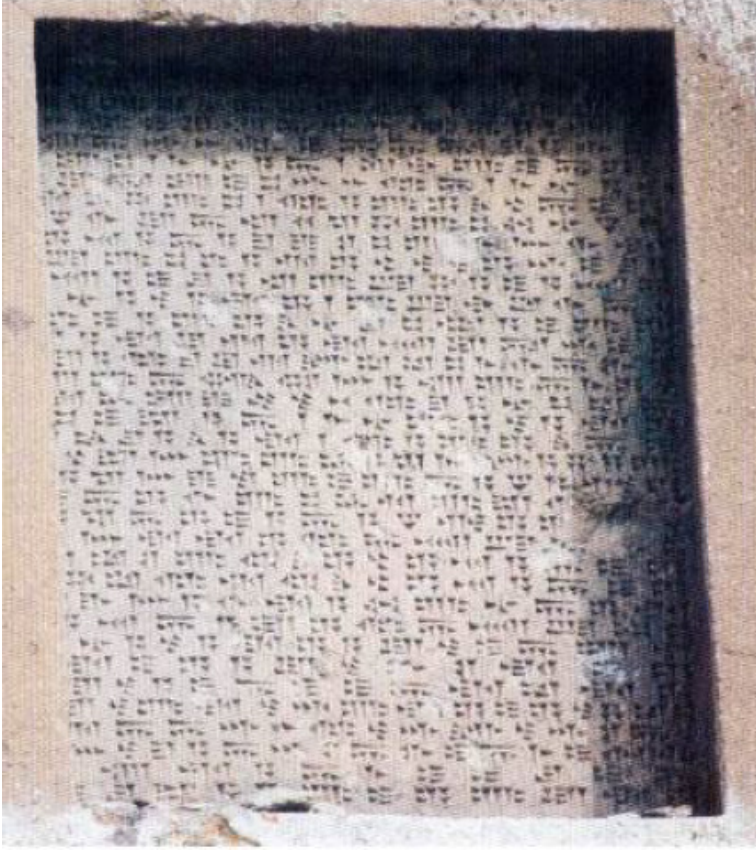

Şekil 2: Bir Urartu Kalesi'nin kalıntıları arasında taş üzerine işlenmiş Urartu Tanrısı Teişeba'nın Kabartması (Van Müzesi)

Şekil 3: Kavuştuk Yazıtı¹

1 A. Ceylan ve N. Ceylan, agm., s. 17.

Şekil 4: Yazılıtaş Yazıtı¹

1 Belli ve Ceylan, *age.*, s. 7.

